

Управління культури і туризму
Харківської обласної державної адміністрації

Харківський художній музей

Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини

Етнографічний музей «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича

Національного технічного університету «ХПІ»

Харківське дворянське зібрання

В. В. Шуліка

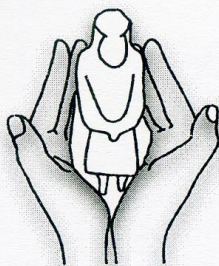
Культурна спадщина Слобожанщини

Число 44

Збірка наукових статей

Охорона культурної спадщини
і музейна справа

Культура і мистецтво

видавництво
курсор
наука техніка освіта
Харків - 2020

ІКОНОСТАСИ БОРИСІВСЬКИХ МАЙСТРІВ

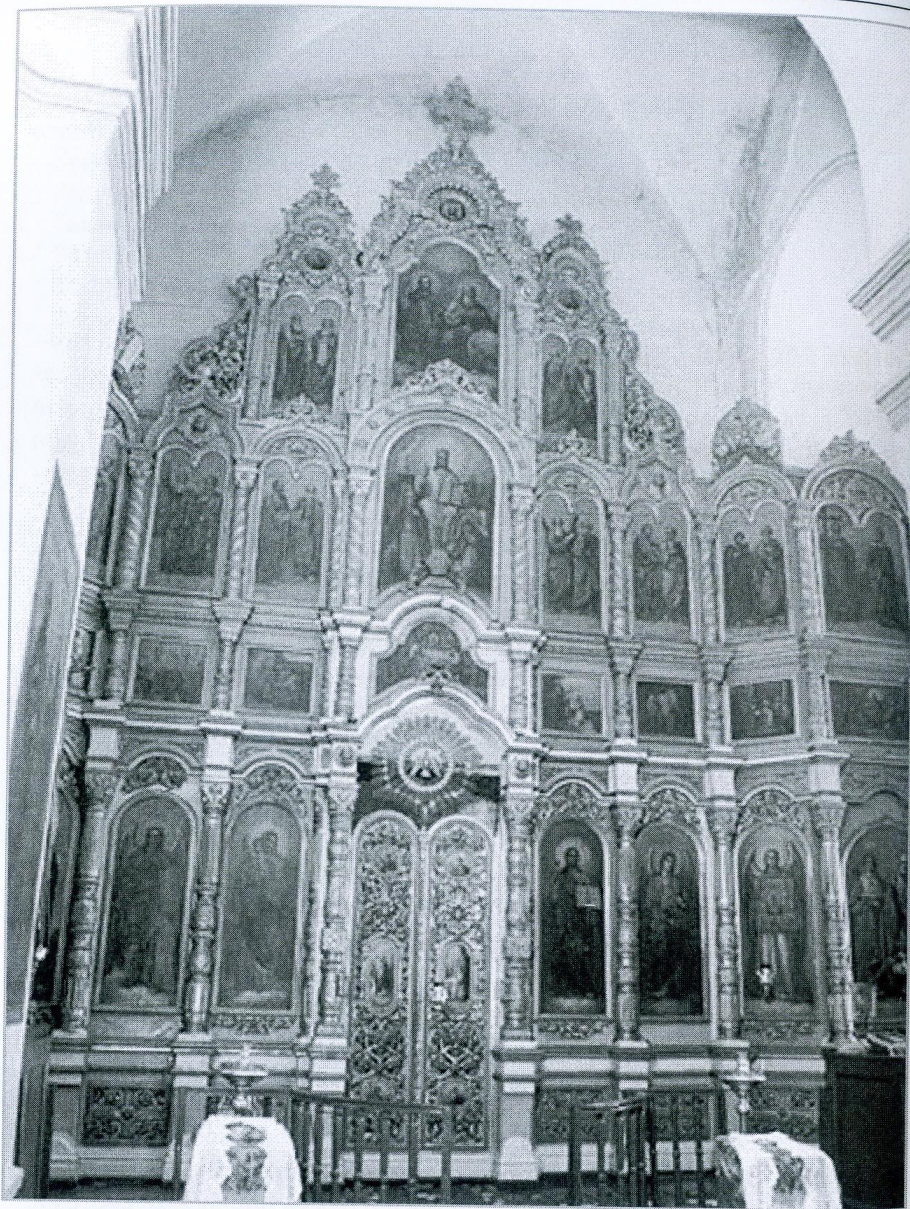
Слобода Борисівка (зараз районний центр Белгородської області РФ) – український іконописний центр, який був розташований на історичних теренах Слобожанщини. Борисівський іконописний промисел представляв собою унікальне явище не тільки масовістю своєї продукції (307 000 ікон на рік), але і оригінальною технікою іконопису, декору, трактування іконографії.

Інтерес до Борисівської іконописної традиції почався на початку XX ст. У 1902 р. Борисівка була обрана, нарівні з Палехом, Мстерою та Холуєм для організації державної навчально-іконописної майстерні, статут якої був особисто затверджений імператором. Нарівні з іконописом, в Борисівській навчально-іконописній майстерні, вперше на історичних українських теренах, була розпочата підготовка професійних реставраторів іконопису.

Перші історичні згадки про Борисівських майстрів відносяться до другої половини XVIII ст., коли Борисівка була частиною Харківського намісництва. У XIX ст. Борисівські іконописці вже добре відомі як майстри високого професійного рівня. Не випадково харків'янин Г. Квітка-Основ'яненко в своєму «Солдатському портреті» (1833) дає борисівським живописцям високу оцінку. В середині XIX ст. Борисівка стає центром масового іконного виробництва, де були задіяні цілі сім'ї. Чоловіки писали ікони, жінки прикрашали ікони шатами з фольги, паперовими квітами, намистом. У іконописному промислі були задіяні діти, яких з раннього віку навчалися іконопису.

Із встановленням комуністичного режиму Борисівський іконописний центр припинив своє існування. Останній іконописець Борисівки помер у злиднях в 1960-ті рр. Радянське керівництво позбавило майстра пенсії як художника, чия творчість не вписувалося в рамки радянської системи. Після 1954 р. були закриті українські школи, що поступово призвело до русифікації населення.

Борисівський іконописний доробок, зазвичай, прийнято пов'язувати з іконним виробництвом орієнтованим переважно на селянство, але у другій половині XIX – на поч. XX ст. борисівські майстри брали замовлення

Світл. 1. Іконостас Знаменського храму с. Борки. Фото В. Шуліка

на виконання ікон для іконостасів. Нині відомо три іконостаси, які були виконані борисівськими іконописцями.

Перший іконостас був виявлений автором цього дослідження в храмі Ікони Богоматері Знамення с. Борки Суджанського р-ну Курської обл. [15] (у XVII – XVIII ст. частина Сумського полку, потім Харківського намісництва. Село, засноване московітами, вперше згадано у 1664 р. [13]). У 1886 р. у Борках було освячено кам'яний храм, іконостас був поставлений того ж року [6]. За усним переказом, почутим автором цієї публікації від колишнього настоятеля храму ієрея Олександра, дерев'яні різьблені конструкції іконостасу були виготовлені у майстерні Києво-Печерської лаври, а ікони були написані місцевими майстрами, ймовірно, іконописцями сл. Борисівка, що перебувала на той момент у складі Курської губернії.

П'ятиярусну віттарну перегородку вирішено у традиціях російсько-візантійського стилю, вона належить до метричного типу з підвищеним центральним сегментом, який вивисується над Царськими воротами. Нині борківський іконостас значно перемальований, але в окремих іконах простежуються технічні прийоми борисівських майстрів.

Іконостас має оригінальну іконографічну програму, яка перегукується з іконографічними програмами слобожанських іконостасів XVII – XVIII ст.

Деїсусний чин, розташований над празниковим рядом, складається з центральної Деїсусної ікони та ікон апостолів. Ікони апостолів фланковано зображеннями свв. Кирила і Мефодія та свв. Костянтина і Олени. На іконній дошці розташовано по два апостоли, верхня частина дошки роздвоюється, утворюючи над кожною фігурою напівциркульне завершення.

Викликає інтерес центральна Деїсусна композиція, де біля тронного Христа зображені Богородиця і св. Іоанн Предтеча, які стоять на колінах. Такий тип Деїсуса був характерним для іконостасів Лівобережної України XVIII ст. і зовсім не зустрічається у російських пам'ятках. Слід зауважити, що у другій половині XIX ст. зображення в іконописі святих на колінах зазнавали критики з боку освіченого духовенства, бо не відповідали православному благочестю. Показово, що одним із таких критиків на початку XX ст. був Харківський архієпископ Антоній (Храповицький) [1]. Сам тип «апостольського» Деїсуса продовжує українську традицію, тому що цілком відповідає принципу формування іконографічної програми іконостасу, якій у XVII ст. був описаний Феодосієм (Сафоновичем) [14]. Така програма Деїсуса у другій половині XVII ст. переходить і в іконостаси Московського царства, однак центральна ікона з предстоячими, які зображені на колінах, у майбутньому залишається тільки в іконостасах України.

Крайні ікони Деїсусного чину – свв. Кирило і Мефодій та свв. Костянтин і Олена є характерними для іконостасів Російської імперії другої половини XIX ст. Ікони цих святих поміщали в іконостаси на честь ювілейних подій, які широко відзначали в імперії – тисячоліття кончини слов'янських учителів (6 квітня 1885 р.) і дев'ятсотліття хрещення Русі (15 липня 1887 р.)

[3]. Свв. Володимир і Ольга могли бути замінені на свв. Костянтина і Олену за аналогією.

У пророчому ряді борківського іконостасу поміщені обрані пророки та ікона Новозавітної Трійці «Співпрестолля» в центрі. Розміри ікон і парне розташування пророків перегукуються з іконами Деїсусного чину.

У верхньому реєстрі іконостасу поміщені медальйони із зображенням св. Анни Пророчиці, Спаса Нерукотворного і св. Симеона Богоприїмця. Таке трактування п'ятого ряду є оригінальною рисою цього іконостасу. У слобожанських іконостасах Сумського полку другої половини XVII ст. образ Нерукотворного Спаса фланкували ікони свв. Богоотців Іоакима і Анни. Ікони в такій розстановці були розташовані над Царськими вратами іконостасу в с. Бездрик (втрачений під час Другої Світової війни) та іконостасу Михайлівського монастиря в Лебедині (НХМУ). На цю особливість слобожанських іконостасів XVII ст. звертав увагу С. Таранушенко [12]. У XVIII ст. зображення свв. Іоакима і Анни з'являються в іконостасі Успенського собору Києво-Печерської лаври, який був поставлений 1718 року після великої пожежі. Образ Нерукотворного Спаса в цьому іконостасі був розміщений над Царськими вратами, а ікони Богоотців перемістилися в верхній реєстр, під розп'яття. Якщо образ Спаса Нерукотворного до початку XIX ст. присутній в іконографічних програмах іконостасів Лівобережної України, то в XIX ст. він уже не зустрічається. Борківський іконостас демонструє відгомін давньої української традиції. Тут Нерукотворний Образ перенесений у верхній ярус іконостасу, а ікони Богоотців замінені на ікони свв. Симеона і Анни. Свв. Симеон Богоприїмець і Анна Пророчиця, учасники євангельської події – Стрітіння, пророкують про Христа як про Месію. Стрітіння символізує зустріч Старого і Нового Заповітів та кінець першого. Ікона Нерукотворного Спаса – символ Боговтілення. Заміну образів Іоакима і Анни на ікони Анни і Симеона викликано загальною тематикою храму Ікони Божої Матері Знамення – символу старозаповітного очікування месії.

Під Деїсусним ярусом розташовано празниковий ряд, який складається з п'ятнадцяти ікон. Празниковий ярус розташовано навколо ікони Тайної Вечері. Крім двонадесятих свят, в іконостасі наявні ікони «Покрова», «Усікновення глави св. Іоанна Предтечі», «Обрізання Господнє». Відсутні ікони двонадесятих свят «Вознесіння» та «Благовіщення». Ікони свят розташовані не в порядку церковного року (від Різдва до Успіння Богородиці), і не в хронології згідно священного писання. Празниковий ряд Борківського іконостасу, який є цілісною програмою, поділяється на групи ікон. Оскільки іконостас, якщо на нього поглянути згори, утворює у плані ламану лінію, окремі програми розміщено в різних площинах іконостасу. У центрі, навколо ікони Тайної Вечері, розміщено чотири ікони: «Стрітіння», «Богоявлення», «Вхід до Єрусалиму» і «Преображення». Ці чотири свята свідчать про Христа як про Месію і Бога. Справа наліво розгортаються сюжети свідчення

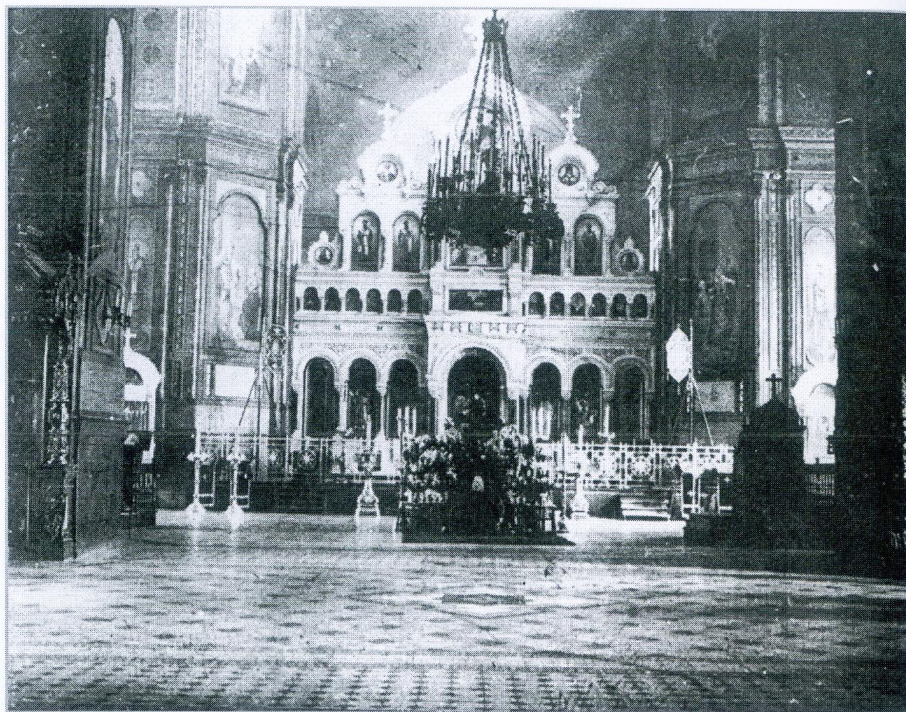
старця Симеона про Христа як про Месію, свідчення Іоанна Предтечі, радість народу про те, що в Єрусалим входить Месія і, нарешті, Преображення, де Христос перед апостолами показав свою Божественну сутність. Наступна група свят – «Обрізання Господнє» і «Зішестя св. Духа», також взаємопов'язані. Обрізання тут вміщене як символ Завіту з Богом (старозавітний), зішестя св. Духа як початок новозавітної церкви. Не випадково, що ікона Обрізання розташована поруч з іконою Стрітіння, яка символізує зустріч Старого і Нового завіту. Таку увагу до Старозавітних витоків зумовлено посвятою храму іконі Богородиці «Знамення». Богородичний цикл представлений іконами Різдва та Успіння Богородиці, які розташовані поруч, зліва від центру. Ікону Успіння представлено в іконографічному типі «Києво-Печерська».

Празниковий ярус Борківського іконостасу проходить єдиною лінією через іконостаси всіх трьох приділів У північному приділі, над Царськими вратами, розміщено ікону Воскресіння, по боках від неї поставлено ікони: «Усікновення глави св. Іоанна Предтечі» і «Введення до храму Пресвятої Богородиці». Ікона Введення – посвята Богородиці Богу, символізує початок служіння Богородиці, приготування її до місії народження Бога. Усікновення глави Іоанна Предтечі символізує смерть останнього пророка, який віщував прихід Месії. Все це вінчає Воскресіння Христове як кульмінація земного перебування Спасителя – перемога над смертю. У південному приділі, над Царськими вратами, розміщено ікону Різдва Христового. Цю ікону фланкують свята «Хрестовоздвиження» та «Покров». Різдво Христове – символ Боговтілення [4], зримого приходу у світ Месії. Ікони Хрестовоздвиження і Покрова символізують перемогу над смертю і земними ворогами, даровану Христом. Хрест – як знамення перемоги, як символ перемоги, Покров як символ небесного заступництва за християн молитвами Матері Бога.

Сотеріологічна побудова празникового ярусу є особливістю не лише Борківського іконостасу. Схоже розташування ікон празників простежується і в інших слобожанських іконостасах, починаючи з 1765 р. (іконостас Преображенського собору м. Ізюма). У другій половині XIX ст. такий принцип формування празникового ярусу стає загальноприйнятим. Однак у кожному іконостасі він вирішувався варіативно [16].

Царські Врата Борисівського іконостасу не мають вираженого навершя-коруни. Благовіщення перенесене в центр Царських Врат. Зверху і знизу від «Благовіщення», у круглих медальйонах розміщені ікони Євангелістів. Відсутність коруни на Царських вратах є характерною для іконостасів другої половини XIX ст. Нерозуміння богословської символіки коруни стало причиною перенесення ікони Благовіщення з навершя у центр.

Інші два іконостаси були виконані вже за участю борисівської навчально-іконописної майстерні на початку XX ст. і пов'язані з Харковом. На межі XIX – XX ст. у Харкові працювала іконостасна фабрика італійців Фердинанда

Світл. 2. Іконостас Благовіщенського храму м. Харкова. Фото поч. XX ст. (не зберігся)

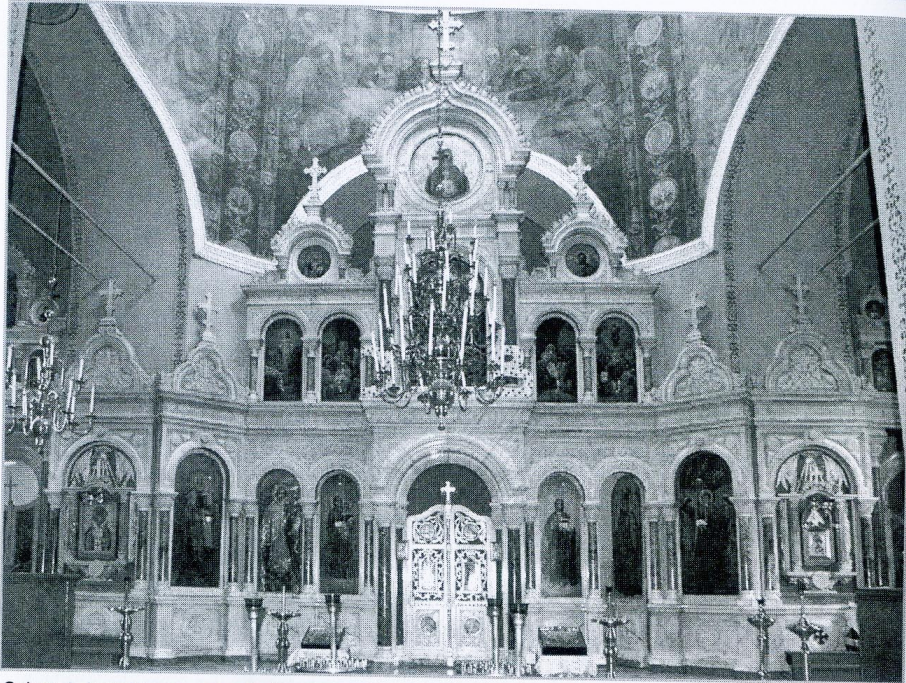
Льозовіча [2] та його сина Віктора Фердинандовича Соммавілла [10], яка виготовляла іконостаси з каррарського мармуру. Незважаючи на широку популярність на початку XX ст., діяльність фабрики Соммавілла досліджено недостатньо. Заповзятливі і талановиті італійці наприкінці XIX ст. налагодили доставку мармуру з Італії та виготовлення іконостасів, надгробків і пам'ятників [8]. Неовізантійський стиль, який переживав піднесення в цей час, сприяв поширенню іконостасів, в оформленні яких підкреслювали натуральну текстуру природних матеріалів. Фарбування і позолота відійшли на другий план. Мармур – матеріал перших іконостасів-темплон, став надзвичайно актуальним. Із шести відомих іконостасів, виконаних фабрикою Соммавілла, у двох іконостасах взяли участь іконописці з Борисівки. Перший іконостас був встановлений у Харківській Благовіщенській церкві (1901, не зберігся), другий – у Михайлівському храмі сл. Борисівка. Композиційно іконостаси являють собою конструкції метричного типу, центральний сегмент якої, розташований над Царськими вратами, підвищений. За силуетом іконостаси мають ступінчасту форму, увінчану трьома арками. Ікони, вставлені в іконостас, мають як прямокутний формат з верхнім арочним завершенням, так і округлу форму. Білість каррарського мармуру підкреслюють колони, виконані з кольорового каменю (малахіт,

граніт, кольоровий мармур). Іконостаси прикрашені різьбленням у вигляді пальмети, аканта, плетеного орнаменту, розеток, грецьких хрестів. Ключем до атрибуції цієї групи пам'яток став чудово збережений іконостас у Михайлівському храмі в Борисівці, оглянутий автором дослідження у 2008 р. Також цей іконостас був досліджений 2010 р. і курським дослідником І. Пріпачкіним [7] у контексті діяльності іконописців сл. Борисівки. На іконостасі збереглася табличка з текстом:

«Сооружен 1911 г. по благословению Архиепископа Питирима, усердием прихожан в память Святейшего Коронования Их Императорских Величеств Государя Императора Николая Александровича и Государыни Императрицы Александры Феодоровны, старанием Протоиерея Димитрия Добрынина, свящ. И. Высочинского, ктитора Василия Ф. Николаенко, при помощнике его Назарие П. Степаненко. Освящен в 1911 г. Иконост(асная) фабрика Соммавилла в Харькове».

Під час перебування автора цього тексту в Борисівці, від борисівського краєзнавця І. Охріменка вдалося записати усний переказ про те, як цей іконостас опинився в Михайлівському храмі. У слободі збирали кошти на будівництво нового мосту через р. Ворсклу. Перебуваючи в справах у Харкові, жителі Борисівки побачили в одному з храмів міста чудовий мармуровий іконостас та загорілися бажанням мати в своєму храмі такий самий. На придбання іконостасу були витрачені гроші, призначені для побудови мосту. Мати у своєму храмі розкішний іконостас вирішили важливішим. Іконостас був замовлений у Харкові з каррарського мармуру, білого і коричнево-фіолетового кольорів. Коли замовлення було виконане, іконостас частинами на волах перевезли з Харкова до Борисівки.

Порівнюючи борисівський іконостас з фотографіями втрачених іконостасів Харкова, можна впевнено сказати, що захоплення борисівців викликав іконостас Харківської Благовіщенської церкви (з 1914 р. – собору). За характером обробки і за загальним силуетом іконостаси є практично ідентичними і відрізняються тим, що в борисівському іконостасі три ряди, а в харківському – чотири. Ювілейне видання, присвячене історії Благовіщенського кафедрального собору м. Харкова [9] повідомляє, що іконостас був виконаний московським майстром В. І. Орловим з каррарського мармуру, але після революції втрачений. У виконанні іконостасу брали участь борисівські майстри [9]. На жаль, у виданні відсутні посилання на джерела. В інших виданнях з історії Харкова наведено таку ж інформацію і також без посилань [5]. Найраніший із збережених іконостасів фабрики Соммавілла – в кафедральному Преображенському соборі м. Суми, як і Харківський іконостас, згідно з офіційними даними Сумської єпархії, був виконаний московським майстром В. І. Орловим [11]. Хронологічно іконостаси в Харкові і Сумах виконані значно раніше за іконостас у Борисівці. Але якщо обидва іконостаси поставлені московським майстром,

Світл. 3. Іконостас храму Архистратига Михаїла в смт. Борисівка. Фото В. Шуліка

то чого ж борисівці замовили свій іконостас у Харкові? Те, що розповідь І. Охріменка відповідає дійсності, не викликає сумніву, бо на іконостасі збереглася мармурова плита з відповідним текстом. Можна припустити, що московський майстер В. І. Орлов був запрошений Соммавілла як майстер, що розуміється на тонкощах «іконостасної справи» та різьблення. Ймовірно, італійці, які впевнено почуваючи себе у формах загальноєвропейського мистецтва, усвідомлювали свою слабку компетентність у мистецтві специфічно православного. Форми харківського (1901), сумського (після 1892), борисівського (1911) іконостасів дуже схожі, але ім'я московського майстра на борисівському іконостасі не поставлене. Можливо, В. І. Орлов до 1911 р. припинив співпрацю з фабрикою Соммавілла.

Майстерня Соммавілла виконувала мармурову конструкцію іконостасу, але іконописом не займалася. У Борисівці ікони для іконостасу були написані учнями місцевої навчально-іконописної майстерні. Центральний іконостас Михайлівського храму в Борисівці складається з намісного, празничного і пророчого рядів. На Царських вратах у центрі розміщено ікону «Благовіщення», згори і знизу – образи Євангелістів. Намісні ікони Спасителя і Богородиці – ростові. Спаситель зображений у хітоні і гіматії, з розгорнутим Євангелієм. Образ Богородиці є копією розпису В. Васнецова з Володимирського собору в Києві. На північних дияконських дверях –

св. арх. Стефан, на південних – архангел Михаїл. Праворуч від південних врат розташовано храмову ікону «Собор архангела Михаїла». Ліворуч від північних дверей – образ св. Миколая Чудотворця. У кіотах, що примикають до стовпів храму і з'єднують центральний і бічні іконостаси, початкові зображення не збереглися. Празничний ряд складається з п'яти ікон. У центрі поміщено ікону «Воскресіння Христове», ліворуч від неї – ікони «Різдво» та «Успіння Богородиці», праворуч – ікони «Різдво» та «Вознесіння Христове». Ікона Тайної Вечері, яку зазвичай розташовують над Царськими вратами, відсутня. Її замінює розпис, розташований над вівтарною аркою. Пророчий ряд складається із трьох круглих за формою ікон. У центрі – ікона Богородиці «Втілення», над іконами Богородичних празників – образ пророка Ісаї, який пророкує про народження Бога від Діви; над іконами Господніх празників – образ св. Іоанна Предтечі, останнього пророка, який проповідував про прихід Месії. Всі три ікони увінчані мармуровими хрестами.

Іконостаси бічних приділів також трьохрядні. Намісні яруси заглиблені у перспективні портали Царських врат. Дияконські двері у бічних іконостасів відсутні. У перспективному порталі Царських врат північного іконостасу поміщені намісні ікони Спаса і Богородиці, над ними – зображення свв. Бориса і Гліба. Через брак місця ікони намісного ряду розташували не горизонтально, а вертикально.

Ікони другого ряду – це три празники. Над Царськими вратами розташовано «Тайну Вечерю», зліва від неї – «Вхід до Єрусалиму», праворуч – «Введення у Храм». У третьому ряду, над іконою Тайної Вечері – Розп'яття. Ікони у круглих медальйонах над іншими празниковими іконами втрачені.

Іконостас південного приділу вирішено таким чином. Над намісними іконами Христа і Богоматері поміщені ікони свв. апп. Петра і Павла. У другому ряду розташовані празники «Хрещення», «Хрестовоздвиження», «Стрітення». У третьому ряду в центрі – «Преображення», по боках від якого, в круглих медальйонах, оплічні зображення царів Давида (?) і Соломона (?).

Слід зауважити, що монументальні розписи, які також були виконані борисівськими майстрами, та іконостас храму складають єдине ціле. Про це наочно свідчить празничовий ряд, у якому «Тайну Вечерю» винесено за межі іконостасу, на арку віми. Іконографічна програма празничного чину борисівського центрального іконостасу може сприйматися і як цілісна, і як така, що складається з двох програм. Праворуч розташовано Христологічні сюжети – «Різдво Христове», «Воскресіння» та «Вознесіння», ікону «Воскресіння» перенесено в центр усього ряду. Різдво і Вознесіння – початок і кінець земного перебування Спасителя. Ліворуч – Богородичні сюжети «Різдво» і «Успіння» – початок і кінець земного життя Богородиці. Всі чотири ікони фланкують ікону Воскресіння як кульмінацію перебування

Христа на землі. У південному притворі розміщено чотири празники – «Стрітіння», «Хрестовоздвиження», «Богоявлення» і «Преображення» – сюжети, в яких підкреслено Божественну природу Христа.

За деякими джерелами [5, 9], борисівські майстри також брали участь у роботі над іконостасом Благовіщенського собору в Харкові. На жаль, інформація, дана без посилання у виданні «Свято-Благовіщенський кафедральний собор...» [9], вносить певну плутанину. О. Ю. Лейбфрейд [5], а за ним видання «Свято-Благовіщенський кафедральний собор...» [9] повідомляють, що ікони для іконостасу Харківського Благовіщенського собору були написані О. Данилевським (ікони на цинку для центрального іконостасу) і М. Михайловим (бічні притвори). Найбільш вірогідно, що борисівські майстри писали ікони під керівництвом вищезазначених майстрів пензля. Так чи інакше, але саме тоді борисівці й познайомилися з харківським іконостасом, який викликав у них таке захоплення. На жаль, якість фотографій початку ХХ ст. не дає змоги розглянути художні особливості ікон.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоний (Храповицкий) митрополит. Иконописцам о коленопреклоненных фигурах. Предостережение художникам вообще и иконописцам в частности / Антоний (Храповицкий) // Богословие Образа. Икона и иконописцы / Сост. А. Н. Стрижев. – М.: Паломник, 2002. – С. 276–278.
2. История Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии [электронный ресурс] – Электронные данные 05.07.2015. – Режим доступа: <http://www.slovosnami.narod.ru/historyVozvedenie.htm> – свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета).
3. Катсон Н. Л. Симфония священства и царства. Нео византийская алтарная преграда в духовной культуре Российской империи / Н. Л. Катсон // Иконостас / Сост. А. Лидов. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – С. 689–706.
4. Кено М. Воскресение и икона / М. Кено. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье – Общество любителей церковной истории, 2001. – С. 136.
5. Лейбфрейд А. Ю. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – С. 69.
6. Опись культового имущества, находящегося в пользовании религиозного объединения Знаменской церкви с. Борки Суджанского района Курской области / сост. В. И. Скларук, Н. М. Погрецкая, Н. А. Тихомиров, С. Н. Добряк. – Курск: 1987. – 19 с.
7. Припачкин И. А. Иконописание слободы Борисовки / И. А. Припачкин. – Курск: Полстар, 2009. – С. 197–199.

8. Приходченко А. «Наше отношение к кладбищенским памятникам – это история варварства» [электронный ресурс] / А. Приходченко // Xpress. Сумской информационный портал – Электронные данные 05.09.2015. – Режим доступа: <http://xpress.sumy.ua/interview/culture/2633> – свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета).
9. Свято-Благовещенский Кафедральный Собор: к столетию освящения. – Х.: ООО «Дом рекламы, 2001». – С. 43.
10. Славский Р. Е. Братья Никитины / Р. Е. Славский. – М.: Искусство, 1987 [электронный ресурс] – Электронные данные 05.07.2015. – Режим доступа: http://slavskii.narod.ru/HTML/DE_46.htm – свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета).
11. Спасо-Преображенский кафедральный собор г. Сумы [электронный ресурс] // Orthodoxsumy. Официальный сайт пресс-службы сумской епархии – Электронные данные 05.07.2015. – Режим доступа: http://www.orthodoxsumy.narod.ru/Hram/Sumy_sobor.htm – свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета).
12. Таранушенко С. А. Иконография украинских иконостасов / С. А. Таранушенко. – Х.: ХЧМГУ, 2011. – С. 28–29.
13. Терлецкий А. И. Исторические заметки о городе Судже и его уезде / А. И. Терлецкий. – Курск: Типография губернского правления, 1894. – С. 27.
14. Феодосій (Сафонович) ієромонах. Выклад о церкви святій / Феодосій (Сафонович). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 111 с.
15. Шулика В. В. Иконостас Знаменского храма в с. Борки Суджанского р-на Курской обл.: памятник церковного искусства иконописцев Слобожанщины и мастеров Киево-Печерской лавры / В. В. Шулика // Могилянські читання 2014 року: Збірник наукових праць. Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації / Національний Києво-Печерський іст.-культ. заповідник; ред. рада: Л. П. Михайлина (голова) та ін. – К.: НКПІКЗ, видавець Олег Філюк, 2015. – С. 445–454.
16. Шулика В. В. Слобожанський іконостас другої половини ХІХ – початку ХХ століття: праздничний ряд / В. В. Шулика // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті №2 2011. – Х.: ХДАДМ, 2011. – С. 94–98.